

ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

PROOF IN CIVIL PROCEDURE: THEORETICAL ASPECT

Черниш Т.В., викладач кафедри конституційного,
міжнародного та приватного права*Криворізький факультет Національного університету «Одеська юридична академія»*

Волкова Д.М., студентка III курсу

Криворізький факультет Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена вивченню одного з інститутів цивільного процесуального права – доказуванню. Проблема судового доказування займає одне з центральних місць у науці цивільного процесуального права. Жодна цивільна справа не може бути вирішена без доказів. Необхідною умовою досягнення правильного вирішення справи є повне та об'єктивне з'ясування обставин, пов'язаних із конкретною правовою ситуацією, що призвела до передачі та розгляду справи в суді. Встановлення фактичних обставин, з наявністю чи відсутністю яких закон пов'язує можливість виникнення, зміни чи припинення правових відносин, відбувається у процесі судового доказування, що є складною і багатосторонньою діяльністю суду та осіб, що беруть участь у справі.

Увага до цього інституту зумовлена передусім тією значимістю, що він має у практичній діяльності: кожна стадія цивільного процесу, здійснення будь-якої процесуальної дії тією чи іншою мірою стосуються питання доказування.

Незважаючи на велику кількість наукових досліджень у сфері цього інституту, вчені, аналізуючи його зміст, структуру, форму, дедалі більше розуміють глибинність та недосяжність його дійсної суті. Особливу увагу привертає розкриття його правової природи.

У статті наводяться різні погляди вчених різного часу щодо поняття «доказування». Воно розглядається у сфері цивільно-процесуального права, а також аналізуються його загальнотеоретичний аспект та ступінь дослідження в науці «Теорія держави та права». Доказування представлено як інтелектуальний процес, спрямований на пізнання суті та роз'яснення правової позиції у справі.

Метою цієї статті є вивчення проблем та тенденцій розвитку доказового права, формування розуміння природи інституту доказування, визначення його місця в міжсистемних зв'язках приватного та процесуального права, їх взаємовпливу, цивілістичних проявів у процесі.

Ключові слова: правосуддя, судочинство, доказування, процес доказування, пізнання, цивільний процес, цивільне законодавство.

The article is devoted to the study of one of the institutions of civil procedural law – proof. The problem of judicial evidence occupies one of the central places in the science of civil procedural law. No civil case can be resolved without evidence. A necessary condition for achieving a proper resolution of the case is a full and objective clarification of the circumstances related to the specific legal situation that led to the transfer and consideration of the case in court. The establishment of factual circumstances, the presence or absence of which the law links the possibility of the emergence, change or termination of legal relations, occurs in the process of judicial evidence, which is a complex and multifaceted activity of the court and persons involved in the case.

Attention to this institution is due primarily to the importance that it has in practice: each stage of the civil process, the implementation of any procedural action to some extent relate to the issue of proof.

Despite the large number of scientific studies in the field of this institute, scientists, analyzing its content, structure, form, increasingly understand the depth and inaccessibility of its true essence. Particular attention is drawn to the disclosure of its legal nature.

The article presents different views of scientists of different times on the concept of «proof». It is considered in the field of civil procedure law, as well as analyzes its general theoretical aspect and the degree of research in the science of «Theory of State and Law». Evidence is presented as an intellectual process aimed at understanding the essence and clarifying the legal position in the case.

The purpose of this article is to study the problems and trends in the development of evidence law, the formation of understanding of the nature of the institution of evidence, determining its place in the intersystem relations of private and procedural law, their interaction, civil manifestations in the process.

Key words: justice, litigation, proving, process of proving, cognition, civil process, civil legislation.

Доказування є найважливішою складовою частиною всього правосуддя. Для того щоб правильно і своєчасно розглянути позов та вирішити конкретну справу, захистивши порушені права, суду необхідно, по-перше, встановити з достовірністю факти, що обґрунтовують вимоги та заперечення сторін, а також інші обставини, що мають значення для справи, по-друге, точно застосувати норми права до встановлених фактичних обставин.

Загалом доказування є процесом, що має на меті надання спірним фактам властивості безперечних (доведених). Доказування – це шлях від ймовірних суджень до справжнього знання, що забезпечує винесення законних та обґрунтованих судових рішень.

Перехід від ймовірних суджень до істинних складається із сукупності процесуальних дій щодо затвердження сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, про факти, що мають юридичне значення у справі, із вказівкою зацікавлених осіб на докази, подання доказів, витребування доказів судом за клопотанням осіб, що беруть участь у справі, дослідженні та оцінці доказів.

У 1917 році професор Є.В. Васьковський пише про доказування: «Доказування відбувається перед судом, що вирішує справу, оскільки має завдання переконати цей

суд. Виняток становлять ті випадки, коли суд, який має ухвалити рішення, доручає сприйняття доказів (наприклад, допит свідків) іншому суду. Виконуючи це доручення, інший суд стає компетентним, хоча справа була йому непідвідомчою» [1, с. 94].

У загальній теорії держави та права С.С. Алексєєв висловлює свій погляд на доказування. «Доказування є дослідницькою діяльністю, що утворює сам зміст опосередкованого юридичного пізнання» [2, с. 336]. Доказування С.С. Алексєєв розуміє у вузькому та широкому значенні. Доказування (в широкому значенні) – це діяльність суб'єктів, спрямована на встановлення за допомогою юридичних доказів істинності обставин справи [3, с. 243].

У законодавстві, на практиці і в теорії під доказуванням нерідко розуміють діяльність із надання доказів щодо участі в їх дослідженні та оцінці. У такому (вузькому) значенні поняття доказування є досить близьким до поняття логічного доказування, тобто аргументування, коли воно полягає в діяльності з обґрунтування доказів і заперечень, що висуваються на переконання щодо їхньої істинності тими чи іншими особами [3, с. 247].

Посилаючись на С.В. Курильова, С.С. Алексєєв застерігає: «Не можна зводити доведення лише до «розумових

дій». Це все ж таки зовнішні об'єктивні процесуальні дії щодо подання та отримання певних даних для встановлення істини» [4, с. 29–32].

С.С. Алексєєв вказує, що у вузькому значенні доказування в законодавстві глумачиться, «коли йдеться про тягар доказування, про суб'єктів доказування» [3, с. 247]. Зазначає він також комунікативний аспект, який ми зустрічаємо в роботах І.М. Лузгіна: «Доказування завжди комунікативне, воно забезпечує перехід знання від одного до іншого, звернене до третіх осіб» [5, с. 22].

А.В. Малько визначає доказування як юридично оформлену діяльність суб'єктів, спрямовану на встановлення за допомогою доказів об'єктивної істини у справі [6, с. 261].

В.М. Сирих вважає, що доказування належать до стадії збору та оцінки фактичних обставин і розуміє під доказуванням діяльність, спрямовану на встановлення фактичних обставин справи за допомогою доказів [7, с. 280].

В.В. Глушенко з позиції системно-управлінського підходу в теорії права зовсім не використовує категорію «доказування», пропонує висувати правові припущення про можливість та необхідність застосування права до конкретної технологічної чи побутової ситуації та пропонує інші дії проводити, виходячи з цього припущення (встановлення та фіксації конкретних обставин та супутніх, фонових умов) [8, с. 18].

Е.Г. Лук'янова, посилаючись на Ф.М. Фаткуліна, вважає дуже важливим моментом у процесуальній діяльності наявність доказування, необхідного для встановлення певних фактів та обставин, їх дослідження та правильної оцінки з метою встановлення об'єктивної істини [9].

Трактуючи доказування у світлі об'єктивної істини, радянська теорія держави і права абсолютно чітко визначила доказування як першооснову правозастосування. Саме в процесуальному конфлікті суб'єктів доказування стає можливим одкровенням істини про спірний юридично значущий факт (факти) в доступному для правозастосовника вигляді.

Зупинка в розвитку доказування як поняття загально-теоретичного зумовлена чинником впливу зростання галузевого значення поняття «доказування» як інституту. Непомітно доказування стало вузькогалузевим поняттям, а отже, набуло розвитку в межах окремих галузей. Цей перехід стався настільки непомітно і «розтягнуто» в часі, що був сприйнятий радянською наукою як зрозумілий розвиток поняття в галузях, близьких до конкретної галузевої юридичної практики. Отже, в сучасному праві галузеві юридичні науки пропонують власні підходи до розуміння доказування.

Інститут доказування у структурі галузей процесуального права є опосередкованою формою судового пізнання, що детермінує діяльність органів правосуддя та осіб, які беруть участь у процесі, з вивчення фактичних обставин із метою ефективного, об'єктивного та безпосереднього розгляду та вирішення правового конфлікту [10, с. 25].

У цивільному судочинстві встановлення фактичних обставин справи, що мають юридичне значення, відбувається у процесі судового доказування, яке є багатосторонньою і складною діяльністю суду та осіб, що беруть участь у справі. Жодна цивільно-правова суперечка не може бути вирішена без процедури доказування. Інститут доказування, що виник ще в римському праві і вдосконалювався протягом багатьох століть, дійшов до нас розвиненим і доопрацьованим.

Діяльність із доказування є, безсумнівно, важливою частиною судового процесу, певною основою, що дає змогу суду здійснити застосування норм матеріального та процесуального права до фактично встановлених обставин, а також на основі отриманих відомостей у процесі доказування, яке здійснюється сторонами, визначити ті обставини, що мають важливе юридичне значення для вирішення справи до суті.

Законодавчо поняття доказування не закріплено, і це є винятковою прерогативою вчених, саме з урахуванням правил формальної логіки. Так, у зарубіжній юридичній науці стосовно цивільного процесуального права сформувався дві основні погляди на поняття доказування, що дають різне уявлення про сутність та суб'єктів доказування.

М.А. Гурвіч вказував, що під доказуванням мається на увазі діяльність, мета якої – переконати суд у достовірності фактів, що розглядаються [11, с. 65]. На думку А.Ф. Клеймана, «доказуванням у цивільному процесі є процесуальна діяльність тільки сторін, яка заснована на сукупності відповідних процесуальних прав і полягає у твердженнях про фактичні обставини справи, подання доказів, спростування доказів противника, заяву клопотань про витребування доказів, участі в дослідженні доказів, надання пояснень із приводу досліджених доказів» [12, с. 47].

Таким чином, ці автори зводять судове доказування до переконання суду в істинності тверджень сторін і включають у процесуальну діяльність сторони щодо затвердження фактів, подання доказів та участі в їх дослідженні, тобто суб'єктами судового доказування, на їхню думку, є лише сторони, а суд відіграє пасивну роль у цивільному процесі, що є доволі спірним питанням.

К.С. Юдельсон визначав судове доведення інакше, а саме: як «діяльність суб'єктів процесу (сторін та інших осіб, що беруть участь у цивільній справі) щодо встановлення за допомогою зазначених законом процесуальних засобів і способів об'єктивної істинності наявності або відсутності фактів, необхідних для вирішення спору між сторонами, тобто фактів обґрунтування вимог і заперечень сторін» [13, с. 33–34]. У його формулюванні чільне місце займає вчення про активну роль суду в досягненні істини, процесі збирання та дослідження доказів, право суду виносити на обговорення факти, на які сторони не посилалися, якщо при цьому суд не виходить за межі підстав позову та заперечень проти нього, і, зрештою, обов'язок суду вживати всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи. До суб'єктів доказування вчений зараховував тих учасників процесу, діяльність яких спрямована на встановлення істинності наявності чи відсутності фактів, необхідних для вирішення справи. Тому суб'єктами доказування, на думку К.С. Юдельсона, є не тільки сторони, а й суд, треті особи, представники сторін та прокурор [13, с. 34]. З думкою К.С. Юдельсона погоджуються і такі сучасні правознавці, як Ю.К. Осипов, І.В. Решетнікова, В.В. Молчанов та ін.

Прибічники погляду К.С. Юдельсона стверджують, що виключення процесуальних дій щодо дослідження доказів судом, їх перевірки та особливо функцій з оцінки доказів із поняття доказування, як це має місце в судженнях А.Ф. Клеймана, об'єднує весь зміст судового доведення і ніби «обриває» діяльність осіб, що беруть участь у справі, та суду на півдорозі до мети. Мета судового доказування полягає не в механічному наповненні справи доказовими матеріалами, їх збиранні сторонами та поданні, а у вилученні з доказів судом точних висновків для обґрунтування рішення, захисту права. Уявлення про судове доказування як діяльність лише сторін на переконання суду в істинності своїх тверджень занадто перебільшує можливості сторін у доказовому процесі та виключає будь-які функції суду в доказуванні. Реалізація цієї ідеї в чистому вигляді в процесуальному законі може призвести до труднощів у практиці розгляду та вирішення конкретних справ у судах [14, с. 190].

М.К. Треушніков під доказуванням розуміє «логіко-правову діяльність осіб, що беруть участь у справі, і навіть певною мірою і суду, спрямовану на досягнення вірного знання про фактичні обставини виникнення, зміни та припинення правовідносин, здійснювану в процесуальній формі шляхом утвердження осіб, що беруть участь

у справі, про факти, вказівки на докази, подання їх суду, надання судом сприяння у збиранні доказів, дослідженні, оцінці» [15, с. 96]. Л.І. Анісімов розглядає доказування як спосіб пізнання, тобто доказування – це не тільки встановлення фактичних обставин, а й правова кваліфікація, висновок у справі [16, с. 113]. Нині в теорії цивільного процесуального права найбільш пріоритетною є саме така позиція.

Як з'ясовано, названі вище автори визначають основою судового доказування активну роль суду в досягненні істини, процесі збирання та дослідження доказів, право суду посилається на факти, які не були подані сторонами, але за умови, що суд не має виходити за межі пред'явленого позову та заперечень проти нього, а також обов'язок суду вживати заходів, передбачених законом для всебічного, об'єктивного, істинного з'ясування обставин справи, що розглядається [17, с. 166].

У вітчизняній науковій літературі процес доказування переважно характеризується як «інститут цивільного процесуального права». Так, О.О. Грабовська вважає сферу доказування інститутом цивільного процесуального права, основу якого становлять сукупність норм, що регулюють правовідносини в цій сфері. Надалі автор роз'яснює, що ці норми є найважливішою ланкою в цілісній системі цивільного процесуального права, пов'язані з усіма іншими інститутами та окремими нормами, «працюють» у сукупності та взаємозв'язку [18, с. 159].

Також доказування характеризують так: Т.В. Сахнова та М.М. Ясинок – як центральну (складову) частину судового процесу [19, с. 338; 20, с. 142–165]; В.А. Миколаєць – як невід'ємний складник внутрішньої системи будь-якої процесуальної галузі права, адже регламентує суспільні відносини, що опосередковують порядок встановлення наявності або відсутності обставин, які мають значення для вирішення справи [21, с. 98]; С.В. Васильєв – як розумову й процесуальну діяльність суду та інших учасників цивільного процесу, що спрямована на встановлення істини в конкретній справі та вирішення спору між сторонами [22, с. 133]; О.В. Гетманцев – як інститут цивільного процесуального права, сферу доказування, встановлення фактів та обставин, яка скла дається із сукупності норм,

що регулюють правовідносини в цьому напрямі цивільної процесуальної діяльності [23, с. 213]; В.В. Ярков як процесуальну діяльність з встановлення фактів (фактичних обставин), не лише матеріальних, а й процесуальних, які характеризуються як правовою визначеністю, так і правовою невизначеністю або мають оціночний характер, як, наприклад, зловживання процесуальним правом або визначення наявності інтересу під час захисту невизначеного кола осіб, звернення до суду з похідним позовом, груповим позовом [24, с. 9–11]; І.Г. Ренц – як встановлення судом фактичної та правової сторони будь-якої справи в їх взаємозв'язку (юридико-фактична діяльність національних юрисдикцій у процесі вирішення приватноправових спорів) [25, с. 9, 11; 26, с. 14–15].

Аналізуючи Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України та Кодекс адміністративного судочинства України, констатуємо відсутність визначення як поняття доказування, так і змісту такої діяльності.

Звертаючись до змісту ст. 76 ЦПК, можна узагальнити, що процес доказування має на меті встановлення наявності або відсутності обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги й заперечення учасників справи, інші обставини, які мають значення для вирішення справи. Отже, доказування має спрямування, яке визначено вказаною статтею Кодексу. Це дає змогу суду належним чином організувати судовий процес і спрямувати його в необхідному напрямі, адже процес доказування є основою цивілізованого судочинства, заснованого на засадах змагальності, та досягти мети й виконати завдання, визначені ст. 2 ЦПК [27].

Таким чином, вважаємо, що судові доказування як спосіб пізнання знаходить своє застосування в чуттєво-практичній діяльності суду та осіб, що беруть участь у встановленні фактичних обставин справи, за наявності або відсутності яких закон визначає виникнення, зміну та припинення цивільно-процесуальних, а також матеріально-правових відносин. Процес доказування є основним і важливим складником будь-якого судового процесу, що створює необхідні процесуальні умови для вирішення справи й ухвалення законного та обґрунтованого судового рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєв Е.В. Учебник гражданского процесса 1917 г. Хрестоматия по гражданскому процессу. Москва, 1996. 429 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права. Москва, 1982. Т. 2. 360 с.
3. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Курс лекций : в 2-х т. Свердловск : СЮИ, 1973. Т. 2. 782 с.
4. Курылев С.В. Основы теории доказывания в советском правосудии. Минск : БГУ, 1969. 204 с.
5. Лузгин И.М. Расследование как процесс познания. Москва, 1969. 177 с.
6. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах. Москва : Юрист, 2002. 234 с.
7. Сырых В.М. Теория государства и права. Москва : Юридический дом – Юстициформ, 2001. 591 с.
8. Глуценко В.В. Теория государства и права: системно-управленческий подход. Железнодорожный, М.О., ООО НПЦ «Крылья», 2000. 416 с.
9. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. Москва : Норма, 2003. 240 с.
10. Могилевский Г.А., Щегловский В.А., Бондаренко В.В. Доказывание в гражданском судопроизводстве как процессуальная процедура и пределы ее применения. *Юридический факт*. 2018. № 36. С. 29–34.
11. Гурвич М.А. Гражданские процессуальные правоотношения и процессуальные действия. *Труды ВЮЗИ*. Вопросы гражданского процессуального, гражданского и трудового права. Москва, 1965. С. 13–78.
12. Клейнман А.Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права. Москва : Изд-во МГУ, 1967. 119 с.
13. Юдельсон К.С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе. Москва : Госюриздат, 1951. 295 с.
14. Ярков В.В. Гражданский процесс. Учебник для вузов. 7-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2009. 750 с.
15. Треушников М.К. Хрестоматия по гражданскому процессу. Москва : Городец, 2016. 543 с.
16. Анісімов Л.І. Доказывание по гражданским делам. *Советское государство и право*. 1983. № 10. С. 112–114.
17. Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Москва : БЕК, 2018. 228 с.
18. Грабовська О.О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України. Монографія. Київ : Юринком Інтер, 2018. 471 с.
19. Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. Москва : Волтерс Клувер, 2008. 696 с.
20. Ясинок М.М. Особенности окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект). Монографія. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2011. 352 с.
21. Миколаєць В.А. Групповой позов у цивільному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2014. 194 с.
22. Васильєв С.В. Цивільний процес. Підручник. Київ : Алерта, 2019. 506 с.
23. Гетманцев О.В. Предмет доказування у справах за масовими (груповими) позовами. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., Чернівці, 24–25 жовтня 2019 р. Чернівецький нац. ун-т, 2019. 336 с.
24. Ярков В.В. Юридические факты в цивилистическом процессе. Москва : Инфотропик Медиа, 2012. 608 с.
25. Ренц И.Г. Факты и доказательства в международных спорах: между истиной и справедливостью. Москва : Статут, 2018. 304 с.
26. Гетманцев О., Гетманцев М., Осіпова І. Процесуальні особливості доказування в масових (групових) позовах у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 13–23. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.11.02> (дата звернення 22.11.2021).
27. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 24.11.2021).